

סיפורי התורה לילדים: מיפוי הסוגות ודרכי העיבוד של סיפורי המקרא לילדים בעברית על בסיס דוגמה של סיפור מרובה

גרסאות

ד"ר אילה פרידמן וד"ר דניאל ניקריטין

תקציר

מאמר זה מבקש למפות את העיבודים של סיפורי המקרא לילדים דוברי עברית בישראל החל משנות השלושים של המאה העשרים. המיפוי נעשה בעזרת כלים והמשגות מתחום העיבוד, ומתוך התבוננות בדרכי הפרשנות והטיפול בטקסט המקראי. כמקרה בוחן נבחרו סיפורי האחים יעקב ועשו שבחומש בראשית.

הצבענו על שלוש סוגות עיקריות בעלות מאפיינים מובחנים: סוגת 'סיפורי התורה לילד' המיועדת לילדי הציבור הכללי, סוגת 'פרשת השבוע לילדים' הממוענת על פי רוב לילדי הציבור החרדי, והסוגה שכינינו 'פרשת השבוע המתחדשת – לילדים' שמעבדיה באים מתוך הציבור הדתי הלא-חרדי והיא פונה לילדים דתיים ולעיתים גם לילדי כלל הציבור. הסוגות מתבחנות זו מזו במידת היצמדותן לפשטי המקראות, במידת נאמנותן לריאליה המקראית או בנטייתן לאנכרוניזם, וכן במידת עיצוב הדמויות כדמויות מופת והמאמץ העיבודי בתיווך מוסרי של מעשיהן. המיפוי והקריטריונים הנרחבים שהוצעו, עשויים לשמש למחקרים נוספים ולעוד הבחנות, וכן להתמקדות בסיפורים מדגימים נוספים.

מילות מפתח: ספרות ילדים, עיבוד ספרות המקרא, סיפורי התורה, ספרות מגזרית, סוגות סיפורי ילדים

מבוא

מאמר זה מבקש לשרטט את קווי המתאר של שלוש סוגות שמגמתן להנגיש את סיפורי התורה לילדים בגילאי הגן וראשית הקריאה ולהשוות ביניהן: סוגת **סיפורי התורה** – יצירות המספרות מחדש את סיפורי המקרא כסיפורים לילדים ופונות לקהל הקוראים הכללי; סוגת **פרשת השבוע** המיועדת לילדים במגזר החרדי; והסוגה של **פרשת השבוע מתוך גישה דתית, לא חרדית** המיועדת לילדים מהמגזר הדתי שאינו חרדי, ולעיתים גם לילדי המגזר הכללי. ניתוח הסוגות במאמר זה נעשה מתוך התייחסות לחקר תולדות הספרות העברית לילדים, ובאמצעות כלים מתחום חקר העיבוד, שחושפים שיקולים שונים הקובעים את היחס שבין הטקסט המקורי לבין הטקסט המעובד. נבקש

להראות כי עמדות המוצא של הכותבים בכל אחת מן הסוגות, נוכח קהל היעד שלהם, משפיעות על צורת העיבוד של הטקסט המקורי ועל היחס המורכב שמתקיים בין טקסט המקור – כלומר המקרא – לבין הטקסט המונגש לילדים.

חלקו הראשון של המאמר הוא מתודולוגי, ובו אנו מציגים את מושגי היסוד בתחום חקר העיבוד בהם השתמשנו, ומונים את ההבדלים שמצאנו בין הסוגות השונות. בחלק השני של המאמר, אנו מדגימים את ההבדלים במסגרת סיפור מקראי אחד.

העלילה שנבחרה לעיון-מדגים היא סיפור המאבק שבין יעקב לעשיו, החל מלידתם ועד לעזיבתו של יעקב את בית הוריו (בראשית, סוף פרק כה ופרק כז; פרשת 'תולדות'). עלילה זו נבחרה כיוון שהיא זוקקת התערבות של עיבוד והתאמה לילדים מכמה טעמים, ולכן מציגה באופן בהיר נקודות שוני רבות באופני העיבוד של כותבי הסוגות השונות. ראשית, הסיפור מפוזר על פני כמה פרקים, ויש צורך 'ללקטו' לרצף קוהרנטי של נרטיב לכיד. כמו כן, הסיפור נפרש על פני שניים וסצנות רבות – ומזמן עבור המעבד שאלות הקשורות בשמירה על המכלול הנרטיבי כולו על חשבון היכולת הקוגניטיבית של הילד לפי גילו. מלבד זאת, מבחינת התאמת הסיפור לערכים בעולמו של הילד המודרני, היצמדות הדוקה לסיפור עשויה ליצור עימות ישיר עם עולמו הערכי של הילד, ואף לפגום בטוהרן של הדמויות שמוצגות לילד כאבות האומה. נבקש להראות, מתוך עיון מדגים זה, כיצד דרך ההתמודדות עם היבטים אלה משתנה באופן מובחן בין הסוגות השונות.

ספרות התורה לילדים בעברית – ציר כרונולוגי

הספרות המעבדת את סיפורי התורה כספרות לילדים שהעברית היא שפת הדיבור שלהם, היא חלק מספרות הילדים שהתפתחה בשנות היישוב בארץ ישראל בראשית המאה העשרים וצברה תאוצה בשנות השלושים (אופק, 1988, עמ' 621-622). מגמתה של ספרות זו הייתה לפתח עבור הילד העברי ספרות המפגישה אותו עם 'אגדות עם ישראל' ותרבותו בכלל (אופק, 1983, עמ' 93). לוי קיפניס החל לכתוב ספרות בעברית שמכוננת ומנוסחת בזיקה לעולמם של ילדים, והוא גם מי שהחל לעבד את סיפורי התורה לגיל הרך בהתאם לגישה זו. פרסומיו הראשונים פונו לגננות, מתוך כוונה להעשיר את הגננת העבריייה בחומרים בשפה העברית המתחדשת בתוך התרבות המתפתחת בארץ (אופק, 1988, עמ' 345-350).¹ ספריו של קיפניס נכתבו מתוך חופש עיבוד ויצירה, אך גם מתוך אתוס של יצירה לאומית המכוננת פולקלור ארצישראלי לילדי הגיל הרך (שם, שם; אופק, 1983, עמ' 103-92; ברעם אשל, תשע"ז, עמ' 196-197).

1 לקיפניס קדמו מקראות לילדים בעברית שיצאו עוד באירופה החל מסוף המאה ה-18, וכן ספרות לאומית כמו "כל אגדות ישראל" של י"ב לבנר, או "סיפורי המקרא לילדים" בעריכתם של ח"נ ביאליק, י"ח רבניצקי וש' בן ציון (1902). אך המקראות בעיקרן נועדו להיות ספרות חינוכית פדגוגית, שפונה על פי רוב לסייע למורים בכיתות היסוד. תכלית זו הובילה להיצמדות לסדר החומש והפרקים בלשונם ובסגנון המחקה את הסגנון המקראי והתאמתו במקומות מסוימים לשפה העברית המתחדשת. (אופק, 1983, עמ' 29-39; טוהר, 2015).

החל משנות השישים ספרות הילדים הכללית הפכה מספרות המגויסת לטובת מטרות חינוכיות ולאומיות לספרות-פנאי המתחשבת גם בהיבטים של תפוצה והתקבלות (שביט, 2000, עמ' 18; ברוך, 1991, עמ' 7).²

לפיכך, החל מאמצע שנות השבעים, מתחילות לצאת סדרות של 'סיפורי התורה' כספרות פנאי עם אוריינטציה דידיקטית, לצד שיקולים פואטיים ואסתטיים. כזו היא גם ההוצאה המחודשת לעיבודי קיפניס שיצאו בסדרת 'מן התורה'. לצד הספרות המיועדת לגיל הרך, החלה להתפתח גם הסוגה של תנ"ך כ'ידע עם', כלומר עיבוד של סיפורי התנ"ך המיועד לגילאים מבוגרים יותר שיכולים לקרוא ולהחכים בכוחות עצמם, דוגמת העיבודים של אופק, גלילי, עומר ואחרים, שבאחדים מהם בולטים יותר המאפיינים האנציקלופדיים, ובאחרים בולטים יותר המאפיינים של ספרות ילדים קלסית.

החל משנות השבעים של המאה העשרים מתחילה להופיע כתיבה נבדלת של ספרות ילדים הנכתבת בתוך החברה החרדית ועבורה (מלחי, 2019, עמ' 18-19). מלחי מטעימה כי הופעתה של ספרות זו, היא תגובה למפנה שחל בסגנון הכתיבה של הציבור הכללי שהלך והתרחק מערכיה של החברה החרדית. מלחי מצביעה למשל על השינוי שחל בציבור הכללי בתפיסת הסמכות ההורית, שמקבלת צביון רך ודמוקרטי יותר, ואינה הולמת את הגישה המסורתית הנקוטה בעולם החרדי (מלחי, 2019, עמ' 34-52 וההפניות שם). הופעת עיבודים של ספרות המקרא המותאמים לסגנון החינוך החרדי הולמים את המפנה שתואר, אך הגרסאות הראשונות של עיבודים לסיפורי תורה עבור ילדים חרדיים מופיעות רק בסוף שנות השמונים.³ החל משנות האלפיים, ניתן להצביע על תחנה נוספת בספרות הילדים החרדית, עם הופעה של מגוון רחב יותר של סגנונות כתיבה ושימוש באמצעים ספרותיים חדשים, כדוגמת הקומיקס. מלחי סבורה כי התרחבות זו בכמות ובמגוון, היא תוצאה של תמורות בחברה החרדית החשופה יותר לחברה הכללית. היא אף מוצאת בספרות החרדית בשנים אלה מבט חדש על הילדות, התייחסות להדרכת ההורים, מיקוד באינדיווידואל ועוד (מלחי, 2019, עמ' 20). גם בתחום סיפורי התורה, מצאנו עלייה ניכרת בכמות הספרים לציבור החרדי ובסגנונם הציורי והמזמין.⁴ עם זאת, לא מצאנו הבדלים בעיצוב הדמויות או המסרים הערכיים בין הספרים שיצאו בסוף המאה הקודמת לבין אלה שיצאו החל מראשית שנות האלפיים. ייתכן, כי העובדה שאנו מתמקדים ביצירות העוסקות בדמויות מופת משמרת את היחס האידיאלי והשמרני כלפי המסרים והדמויות.

-
- 2 זוהר שביט אפיינה את המפנה, שהוביל גם להוצאת ספרים כאלו מתוך שיקולים כלכליים של המו"לים (ראו שביט 2000; וכן ברוך, 1991, עמ' 6-8). גם סיפוריו של קיפניס שהופצו בתחילה כחומר לגנת, נכרכו לספר "מן התורה" שיצא במהדורות רבות מאוירות שנמכרות בחנויות הספרים כקלסיקה לילדים עד היום.
 - 3 הספרים שסקרנו: צ' רוזנברג (1989), **עונג שבת: פרשת השבוע לגיל הרך**, הוצאת שרשרת. ומ' בצרי (1990). **תורה לתשב"ר: פרשת השבוע מעובדת לילדים**, סוכת דוד.
 - 4 ראו ברשימת היצירות הממוינת שבסוף המאמר.

ראוי לשים לב, כי במעבר לספרות חרדית משתנה גם השם הנפוץ שניתן לספרות זו: הכותרת 'סיפורי התורה' משתנה ל'פרשת השבוע לילדים'. בכותרת זו טמונים כמה מגרעיני ההבדל הגנרי בין הסוגות: ראשית, מדובר ב'פרשת השבוע', דהיינו חלוקה של העלילה המקראית על פי נוהג הקריאה בבתי הכנסת, דבר המשפיע על שיקולים רבים במלאכת העיבוד של היחידות הסיפוריות. נוסף על כך, בשונה מהאפיון 'סיפורי התורה', במסגרת החרדית מעובדים לעיתים גם חלקים הלכתיים ואחרים שמופיעים בתוך הפרשות.

בעבודה זו נבקש להצביע על סוגה נוספת שהיצירה הראשונה שלה יצאה אומנם כבר בסוף שנות השמונים (דפתעות לפרשת השבוע), אך התרחבה כתופעה רק בראשית שנות האלפיים. אנו מכנים סוגה זו 'ספרות פרשת שבוע דתית לא-חרדית', שיש בה מן האפיונים של סוגת 'פרשת השבוע לילדים' החרדית, לצד שינויים מהותיים בשיקולי העיבוד ומאפייניו. באופן כללי, ניתן לומר שמדובר בספרות של כותבים דתיים, על פני הרצף האורתודוכסי, שאינם חרדים, כאשר קהל הנמענים משתנה בין הכותבים השונים: לעיתים הכתיבה מיועדת ישירות אל החברה הדתית, ולעיתים היא מכוונת גם לציבור הכללי הלא-דתי.

לצורך המחקר הצבנו לעצמנו מטרה לבחון את כל העיבודים של הסיפור המקראי בסוגות השונות שנכתבו בישראל ובעברית החל משנות השלושים ואילך, ויועדו לילדים מהגיל הרך ועד שלבי הקריאה המוקדמים. לשם כך נבחנו עשרים ושבע גרסאות מעובדות – חמש עשרה גרסאות של 'סיפורי התורה לילדים' (לציבור הכללי), שמונה גרסאות של 'פרשות השבוע לילדים' (לציבור החרדי), ועוד שש גרסאות של הסוגה הדתית הלא-חרדית. נבקש להראות כיצד אפיוני העיבוד נשמרים בתוך הסוגות השונות בהיקף נרחב, דבר המלמד כי מעשה העיבוד נשען על תפיסות ערכיות וחינוכיות, מלבד שיקולי הבשלות הקוגניטיבית של הנמענים, דהיינו, הילדים.⁵

סיפורי התורה וחקר העיבוד

המתח בין העיבוד והמקור

הפריזמה והטרמינולוגיה שננקטו כדי לאפיין ולהגדיר את הסוגות השונות במסגרת עבודה זו לקוחים בעיקרם מתחום חקר העיבוד. המונח 'עיבוד' מתייחס להעברה של טקסט מסוג אחד לאחר, כאשר בשונה מהתרגום (translation) העיבוד נעשה באותה שפה עצמה (טורי, 1974, 5-8; ויסבורד, 2007, 222; שנברג, 2016, 12-24).⁶ על פי רוב מלאכת העיבוד נעה בין שני קטבים: ההתאמה והנאמנות לטקסט המקור מזה, וההתאמה לכללי הרפרטואר ולנורמות הקשורות לקהל היעד, או

5 המאמר מתמקד בספרות העברית, ואינו חוקר זיקה של ספרות עיבוד זו ביחס לספרות הנרחבת ביידיש ובשפות מקבילות אחרות כגון אנגלית, אף שיש מקום לבחון זאת במאמר נפרד. כמו כן, במסגרת המאמר לא התייחסנו לאיורים המלווים חלק מן העיבודים ומהווים נושא לדיון נפרד.

6 בספרה על ספרות הילדים, עושה שביט שימוש במונח 'תעביר', אך כאן בחרנו לעשות שימוש במונח הרווח 'עיבוד' כפי שעשתה בו שימוש שנברג למשל (ראו שביט, 1996; שנברג, 2016).

להעדפותיו של המעבד מזה. בכל תהליך עיבוד יחולו שינויים הכרחיים המבקשים לקיים שוויון ערך פונקציונלי בין המילה התואמת את הצופן הלשוני של קהל היעד לבין המילה המקורית, 'היסטים' בטרמינולוגיה שטבע טורי. אולם לבד מזאת, ישנם שינויים שאינם הכרחיים למלאכת הגישור שבין הצפנים, והם נובעים משיקולים שמקורם בעולמו של המעבד, או בקשב שלו לציפיות של קהל הנמענים. שינויים המכונים אצל טורי 'היזחים'. בניחות אפיונים של צורות עיבוד שונות, מבחינים בין עיבודים שבהם ניכר המאמץ להישאר צמוד לטקסט המקור (אדקוויטיות), לבין כאלה שמכוונים להתאים את הטקסט המקורי לנורמות היעד (טורי, 1977; וראו עיונה של ויסברוד, 2007, עמ' 158-157).

בנוגע לעיבוד של ספרות קנונית לספרות ילדים, ניתן להצביע על פעולות שונות שנעשות ביחס לטקסט המקורי, כמו הפיכת מובלע למפורש, השמטות ותוספות והתאמה סגנונית לרפרטואר של המעבד וקהל היעד שלו (ויסברוד, 2007, עמ' 221-223). שנברג הציעה את הפריזמה של עיבוד מטונימי ועיבוד מטפורי, המדגישים את מערך היחסים הכולל שבין תוצאת העיבוד לבין המקור (שנברג, 2016, עמ' 42-46). ככל שהעיבוד 'חופשי' יותר והיחסים בינו לבין המקור הם יחסים של דמיון וסמיכות – לפנינו עיבוד מטונימי. לעומת זאת, ככל שמערך היחסים בין הטקסטים נשען על דמיון וזיקה משמעותית, זהו עיבוד הנוטה לקוטב המטפורי.

עבודה זו מתמקדת בעיבודים שבבסיסם מצויים בקשר מטפורי עם המקור המקראי. יש אומנם עוד עיבודים, היוצאים מן העלילה המקראית למקומות אחרים, שאינם מקיימים זיקה של משמעות עם הטקסט – אולם הם אינם נכללים בנייתו.

זירות הכרעה ייחודיות לעיבודים של סיפורי תורה

כאמור לעיל, מלאכת המעבד מצויה במתח שבין שימור טקסט המקור לבין הנגשתו לקהל היעד. בתחום סיפורי התורה מתח זה נוכח בעצימות גבוהה במיוחד, שכן אל מול המאמץ להגיע לקבילות אצל קהל הקוראים העכשווי – ילדים צעירים בשלב דידקטי מסוים הדוברים עברית מודרנית – והמאמץ להתקבל על ידי הוריהם, קוני הספרים, קיימת גם הציפייה לשמר זיקה גבוהה לשפה, לסגנון, למסרים ולערכים של הטקסט המקראי, שנחשב אף למקודש אצל חלק מן הקהלים. אפשר להצביע על כמה פרמטרים שדרכם ניתן לזהות את ההבדלים בין המעבדים והכרעותיהם: א. ראשית, המעבדים נדרשו להתמודד עם **שאלת השפה** – בכל צורות העיבוד נדרשת עריכת שינויים בשפת המקרא, כדי להנגיש אותה לקורא הצעיר.⁷ המעבדים נבדלים זה מזה במידת ההקפדה על שימוש בשפה גבוהה, ואף השארת אלמנטים מסוימים משפת המקור, כדי לשמר את אופיו של הטקסט ואת תחושת הריחוק והאותנטיות שלו.

7 בניגוד לסוגת המקראות המוקדמת יותר, שהסתפקה בהבאת קטעים מן המקרא בהתאמות מזעריות לקהל הנמענים.

- ב. נקודה אחרת קשורה **לשאלת האנכרוניזם** – עד כמה המעבד שואף להתאים את הסיפור המקראי לזמנם ולעולמם של הילדים, או חותר דווקא להעביר להם את רוח התקופה ואת העולם המקראי הקדום כפי שאלה משתקפים בטקסט.
- ג. שאלה נוספת הקשורה במלאכת העיבוד נוגעת **בנאמנות לשלמותה של העלילה** – עד כמה המעבד מעוניין להביא את הסיפור במלואו, לקצר אותו, ואף להשמיט ממנו חלקים. בקשר לשאלה זו, חשוב להזכיר גם את התופעה הקרויה באופן מטפורי **'זנבו של כוכב השביט'**. הכוונה היא כי כאשר המעבד ניגש אל טקסט ניצבים נגד עיניו לא רק טקסט המקור, אלא גם שרשרת של עיבודים ופרשנויות שנצברו במהלך הדורות והפכו גם הם לחלק בלתי נפרד מהיחס ליצירת המקור.⁸ דבר זה נוגע ישירות לענייננו כיוון שלפני המעבדים של הספרות המקראית מונח רפרטואר פרשני קנוני נרחב הנשען על השלמות פערים שמקורן במדרשי חז"ל ובדבריהם של פרשנים קדמונים ומאוחרים. מתוך כך, המעבד נדרש להכריע מהו למעשה הטקסט הקנוני המקורי שאותו הוא מעוניין להנחיל לילד. שאלת הלגיטימיות של שילוב פרשנות דרשנית בלימוד התורה כ'פשט', אינה מוסכמת בקרב נמעני הקהל הדתי לגווניו. מנקודת המבט הדתית חרדית הקלסית, השילוב של המדרשים הוא שגור ומאפיין את הדרך המסורתית המקובלת של המקרא בסגנון 'חומש עם פירוש רש"י' – דהיינו ראיית המדרשים כחלק אינטגרלי המבהיר ומשלים פערים בסיפור המקראי. אם כי, בקרב קהלים מסורתיים ודתיים-לאומיים הדבר פתוח יותר לעמדות שונות (בזק, 2013, עמ' 349-470).⁹
- ד. לבסוף, שאלה יסודית היא **עד כמה המעבד שואף לפתור באופן מפורש מתחים אתיים שעולים מן הסיפור, כגון המתח שבין המוסר המקראי למוסר בן-זמננו**. שאלה זו משמעותית במיוחד באשר לסיפור המקראי אשר נתפס לעיתים קרובות ככזה שאמור לסייע לקורא בגיבוש תפיסות אמוניות וערכיות.¹⁰
- קטגוריה זו נוגעת גם לדרך **עיצוב הדמויות** המקראיות ולשאלה האם להשאיר את הדמויות כדרך שהן מתוארות במקרא, ללא אפיונים ישירים וללא תיוגים קטגוריים, או לתווך ולתייג את הדמויות באופן גלוי וחד-משמעי המנגיש לילד את העמדה הערכית והמוסרית ואת היחס לדמות.

8 ויסברוד, 2007, עמ' 226 (בעקבות Kujamaki, 2001).

9 הדברים באים לידי ביטוי גם בגישתן של הגנות בגנים הדתיים לאומיים, ראו סקירתה של אחיטוב, 2012, עמ' 21-11.

10 שקדי וניסן (Shkedi & Nisan, 2006) אפיינו שלוש גישות בהוראת המקרא, המשליכות על היחס לפערים הערכיים בין הטקסט לבין עולמו של הלומד. הגישות נעות בין ראייתו כטקסט היסטורי אגב אדישות לפערים הערכיים (גישה דיסציפלינרית), כמקור תרבותי המזמן דיאלוג ערכי (גישה תרבותית) וראייתו כמקור שמכונן את העולם הערכי של הלומד (הגישה הנורמטיבית-אידיאית).

סיפורי התורה לילדים: הבדלים סוגתיים

אנו מבקשים לסווג את העיבודים בעברית של סיפורי התורה ללשון ספרות ילדים, למספר סוגות מרכזיות:

א. ספרות סיפורי התורה או סיפורי התנ"ך לילד המכוונים לציבור הכללי – ספרות זו נחלקת לשתי תת-קטגוריות: ספרות עברית המיועדת לגיל הרך ולראשית הקריאה, כגון הספר **מן התורה – סיפורים מן התורה ומן האגדה לילדים** מאת קיפניס, או **סיפורי התורה לילדים** מאת אביבי, מינקוביץ', וניר-יניב, המיועדים לגיל הרך ולילדים בגילים 5-7. לצד סיפורים אלה קיימת גם **סוגת המשך לילדים בגילאים מבוגרים יותר (גילאי בית הספר היסודי)** המנגישה את סיפורי התנ"ך כידע עממי, כדוגמת העיבודים של אוריאל אופק, עטרה אופק, סמדר קוגו, וכן סדרת התנ"ך בחרוזים מאת אפרים סידון. לצד אלו ראוי להזכיר גם את הסיפורים המעובדים באופן יותר חופשי וספרותי, כמו בסדרות סיפורי התורה של שרגא גפני ודבורה עומר.¹¹

ב. **ספרות פרשת השבוע לילדים** לגיל הרך ולראשית קריאה **בסגנון החרדי** – ספרות שנכתבת בידי כותבים חרדיים ומיועדת בעיקרה לציבור הקוראים החרדי, מתוך שאיפה להתאים את הסיפור המקראי לעולמם של הילדים החרדיים ולמערכת הערכים שלו. גם ספרות זו נחלקת לספרים עבור הגיל הרך, כמו הסדרות "עונג שבת", מאת רוזנברג ו"הפרשה מספרת לי" מאת קליין ובעריכת הרב הופקוביץ', ולספרים שמכוונים לילדים קוראים כמו **תורה לתשב"ר** מאת הרב בצרי, ו**חומשלי ווזאת התורה** מאת הרב אוהיון.

ג. ספרות פרשת השבוע בגישה דתית, לא-חרדית – ספרות זו מיועדת בעיקר לציבור הקוראים הדתי-לאומי, אם כי לא רק אליו. עם אלו ניתן למנות את הסדרות "דפתעות" מאת הרב פאלק, "הפרשה" מאת אמילי עמרוסי, סדרת "בדרכה של תורה" מאת הרב יאיר וייץ, וכן סדרת הספרים של נירה קרמר "סדרת סיפורי התורה". ספרות זו מיועדת על פי רוב לילדים קוראים צעירים.

לכל סוגה מאפייני עיבוד בולטים כפי שנפרט להלן.

ככלל, בסוגת **סיפורי התנ"ך לילד (לציבור הכללי)** בשתי הקטגוריות הגילאיות שלה, בולטת השאיפה לשוות לסיפורים ולציורים אופי אותנטי-היסטורי עתיק, אף כי קיימים כמה הבדלים במאפייני העיבוד על פי קטגוריות הגיל. בסיפורי התורה המכוונים לגיל הרך לרוב לא מובאים כל הסיפורים מהמקרא, אלא רק סיפורים נבחרים המותאמים לגיל הילדים (כך למשל לא יובא סיפור

11 כפי שכבר ציינו, קיימים גם עיבודים בסגנון מטונימי, היוצאים מסיפורי המקרא רק כנקודות השראה ראשונית, ומפליגים למחזות של יצירה לילדים, בהם לא נדון במסגרת המאמר. עם זאת, וכפי שנראה בהמשך, בסוגת סיפורי התורה החרדית יש נטייה מסוימת לקוטב המטונימי, אך אלו אינם עיבודים מטונימיים ממש.

כמו עקדת יצחק), ואף אלה אינם מובאים במלואם, אלא בסגנון מקוצר שמתאם לילדים ואינו מעמיס בפרטים. ניכר שיש ניסיון לשמור על רצף עלילתי של הסיפורים, אגב מעקב אחר דמויות ראשיות על פי סדר הופעתם בתורה. הכתיבה לרוב מנוקדת ומלווה בציורים רבים וצבעוניים. השפה היא עברית מודרנית ולא ניכר מאמץ גדול לשמר את לשון המקרא. יש שימוש מינימלי בתוספות מדרשיות או פרשנות אחרת הנוטה מהפשט. הספרים מעוצבים מבחינה ויזואלית כחלק מספרות הילדים המעשירה, וגם העיבודים נושאים אופי של סיפורי ילדים הבאים לגולל באוזני הקהל הצעיר את ההיסטוריה העתיקה של האנושות ושל העם. הנטייה היא להימנע מעיסוק בדילמות מוסריות, בעיקר באמצעות השמטה של רכיבים סיפוריים בעייתיים בהקשר זה, והתמקדות בהווי חיים ציורי של האבות הקדמונים.

בסיפורי התנ"ך לציבור הכללי **המיועדים לילדים שכבר קוראים**, בולט הסגנון הספרותי המידעי של הנחלת תרבות, בדומה לאנתולוגיות של סיפורי עם אחרים. הסיפורים מובאים על פי סדר הופעתם בתורה או בתנ"ך, לרוב ללא דילוג והשמטה של פרטים בסיפורים. הכתיבה מנוקדת, יש מיעוט ציורים ולעיתים נבחרות יצירות של ציירים ידועים – שגם הן בבחינת העברת ידע. עמדת המספר אינה גלויה והיא מגלה נאמנות לסגנון המספר המקראי. במשלב השפה קיים שימוש בביטויים מלשון התנ"ך, או לחילופין, מאמץ לתרגם ביטויים כאלו לעברית בת זמננו. הנטייה השכיחה היא להסביר תופעות בצורה רציונלית ולא מיסטית. לעיתים הסגנון בספרות זו פחות מידעי ויותר ספרותי-אסתטי, ואז המעבדים נוקטים באמצעים אומנותיים מהרפרטואר האופייני לספרות הילדים כגון חריזה, כתיבה מומחזת ועוד. בנוגע להיבט האתי, הנטייה היא להיצמד לעלילה ולמעט בהכרעות אתיות חד-משמעיות שאינן מפורשות במקור.

בסיפורי פרשת שבוע בסגנון החרדי **החלוקה** ליחידות משנה נעשית על פי פרשות השבוע עם כותרות משנה בתוכן, ולא על פי סיפורים. הסיפורים מובאים עם לא מעט השלמות ופרשנויות של מדרשים, ללא אבחנה בין המקרא עצמו לבין התוספת המדרשית. הכתיבה מנוקדת ומלווה בציורים רבים וצבעוניים. בגיל הרך הכתיבה מתמקדת בסיפורים נבחרים ומהם מובאים רק אירועים נבחרים המעובדים לשפת הילדים, ואילו בסיפורים המיועדים לגיל המבוגר יותר, אין דילוג על סיפורים, וגם לא על פרטים בתוך הסיפורים. כפי שכבר עמדה על כך מנצורה, בכתיבה החרדית עמדת המספר חינוכית ומובהקת והדמויות מתויגות לא אחת כ'צדיקים' או 'רשעים'.¹² הסיפורים מוגשים בסגנון של סיפור משפחתי, שבו העבר מוצג בתוך תמונה אנכרוניסטית היוצרת הווייה הדומה מאוד לזו של הילד ומאפשרת תחושת שייכות, יצחק הוא אבינו, ושרה היא אימנו. גיבורי הסיפור (הצדיקים) מגלמים סטנדרט מוסרי מוחלט המזוהה עם מוסר התורה. העיבודים אינם מנכיחים כל מתח מוסרי, ואם יש חשש למתח כזה, הוא מוצדק בהרחבה המבוססת על המדרשים.

12 מנצורה, ש' (2005). המספר כדרשן: היחס ל'אחר' בלימוד פרשת השבוע בחינוך החרדי בגיל הרך, **דרך אגדה** ז-ח, אפרתה – המכללה האקדמית לחינוך.

בסיפורי פרשת שבוע בסגנון הדתי לא-חרדי **בולטת הנטייה להתמקד בפשטי המקראות**, וגם כאשר מוצעת הרחבה מדרשית או פרשנית, בדרך כלל ישנה הבחנה ברורה בינה לבין רובד הפשט של הסיפור. בדומה לסוגה החרדית, חלוקת היחידות הסיפוריות היא על פי פרשות השבוע ולא על פי גבולות העלילה.¹³ השפה חותרת לפשטות, אך גם לנאמנות לשפת הטקסט המקראי. לעיתים לכתובה אופי אומנותי, ולרוב יש לה גם אופי חינוכי-מידעי. בתמונת העולם, אין נטייה מובהקת לאנכרוניזם ונשמר ריחוק היסטורי מסוים בין הדמויות לבין הקורא. בהקשר המוסרי, הנטייה היא להציף מתחים מוסריים ולהתמודד עימם באמצעות פרשנות הנסמכת על פי רוב על פשטי המקראות. אף שניכר המאמץ להציג את הדמויות הטובות באופן מוצדק ומוסרי, הן אינן מתווגות בצורה מובהקת כ"רשעים" או כ"צדיקים" כפי שמקובל בכתובה החרדית. הכתיבה לרוב מנוקדת, ומלווה בציורים רבים.

למרות העובדה שאנו עוסקים ביצירות שנכתבו בתקופות שונות ומיועדות לקהלים שונים, ניתן להשוות ביניהן כיוון שהמטרה משותפת – הנחלת מורשת סיפורי התורה לילדים באמצעות עיבוד סיפורים מספר עתיק, המאופיין בשפה גבוהה, סגנון מצמצם ועמימות מוסרית, לספר ילדים מודרני בעל אופי דידקטי. מטרה משותפת זו מייצרת אתגר עיבודי בזירות הכרעה שונות, כפי שפירטנו לעיל. בחלק השני של המאמר נדגים כיצד זירות אלו באות לידי ביטוי בעיבודים השונים לסיפור יעקב ועשיו, וכיצד כל אחת מן הסוגות מתמודדת עם הבעיות השונות שהסיפור מציב בפניה.

מקרה לדוגמה: עיבודי הסיפור על יעקב ועשיו

הסיפור שבאמצעותו בחרנו להדגים את ההבדלים בין הסוגות, הוא הסיפור מספר בראשית (סוף פרק כה ופרק כז; פרשת 'תולדות') העוסק בלידת יעקב ועשיו ובמאבק שהתחולל ביניהם סביב הבכורה וסביב ברכת אביהם. הסיבה הראשונה שבחרנו דווקא בסיפור זה, היא העובדה שהוא מופיע כמעט בכל הסוגות הרלוונטיות: בסוגת **סיפורי התורה לילדים** – בשלושה עשר עיבודים; בסוגת **סיפורי פרשת השבוע החרדית** – בתשעה עיבודים; ובסוגת **סיפורי פרשת השבוע הדתית לא-חרדית** – בחמישה עיבודים. הגרסאות הרבות של הסיפור מאפשרות לבחון מקרוב את ההבדלים בין הסוגות ואת הדרכים השונות שבהן הן מתמודדות עם סוגיית העיבוד.¹⁴ עוד סיבה לבחירה בסיפור זה, היא העובדה שהוא מחייב את המעבד להכרעות רבות בשל קשיים לשוניים, אתגרים ריאליים-היסטוריים, וכן סוגיות אתיות הקשורות לפרשנות ולעיצוב הסיפור והדמויות: זהו סיפור על שני אחים שנקלעו למאבק לחיים ולמוות; על העדפה ברורה של אח מסוים על ידי כל אחד מההורים; על בן שמרמה את אביו ועל מאבק סביב מושג מופשט כמו 'בכורה'. לא קשה לראות שכל ניסיון לתווך

13 החריג שמצאנו הוא סדרת הסיפורים "האוצרות האבודים: התנ"ך בפרוזה", שמחולק לפי סיפורים. יתכן שתרמה לכך העובדה שהספרים בסדרה עוסקים בתנ"ך כולו, ואולי גם לעובדה (המודגשת על ידי המחבר) שהמחבר ביקש לעבד אותם כסיפורי מתח, המדגישים ממילא את הנרטיב.

14 אומנם, גם ההחלטה להשמיט אותו או חלקים ממנו עשויה ללמד על מלאכת העיבוד.

סיפור כל-כך מורכב לקהל הצעיר יצריך מספר רב של התאמות. להלן נדון במלאכת העיבוד על פי זירות ההכרעה המשמעותיות שמצאנו.

שפה: המקור המקראי אל מול סגנון השפה המדוברת

בכל הסוגות המיועדות לגיל הרך לא נשמרת אדקווטיות לשפה המקראית, והעיבודים כולם מתווכים את השפה עבור קהל היעד. כך למשל המטעמים שמכינה רבקה ליצחק שזוכרים בפסוק "לֶךְ נָא אֶל הַצֵּאן וְקַח לִי מִשֵּׁם שְׁנֵי גְדֵי עִזִּים טְבִים וְאֶעֱשֶׂה אִתָּם מְטַעֲמִים לְאָבִיךָ פֶּאֶשֶׁר אֶהָב" (בראשית כז, ט) הופכים ל"מאכלים טובים" אצל מינקוביץ הכותב לציבור הכללי (מינקוביץ' 1991, 28).¹⁵ ואף אצל הופקוביץ' בסוגה לילד החרדי: "קח את האוכל לאבא, תן לו את הארוחה והוא יברך אותך". (הופקוביץ', בראשית, 2000, עמ' 60). הכרעה עיבודית משותפת זו, נגזרת מן הסתם מן הרצון להתאים ולהנהיר את התוכן ליכולת ההבנה של גילאים צעירים אלה. עם זאת, גם בעיבודים לגיל הרך משתמרים בכל הסוגות כמה ביטויים ייחודיים, כמו ברכת יצחק ליעקב שנשמרת בשפת המקור בכל הגרסאות שבהן מובאת הסצנה: "ויתן לך... מטל השמים ומשמני הארץ" (בראשית כז, כח).

אומנם, ניכר כי ככל שעולים בגיל הקוראים, בכל הסוגות עולה מידת ההיצמדות לסגנון המקראי, וכן עולה המינון של ציטוט לשון המקרא ושימוש בביטויים מקראיים ובמילים יחידאיות. ההתערבות העיבודית מצטמצמת יותר לביאור המילים וכן לשינויים קלים המגשרים בין השפה המקראית לעברית המודרנית. דוגמה לכך ניתן לראות בעיבוד הפסוק וַיֵּצֵא הָרֶאשׁוֹן אֶדְמוֹנִי פְלוֹ פְּאֶדְרֶת יִשְׁעָר (בראשית כה, כה) המסופר בסדרת סיפורי התנ"ך של גלילי כך: "יצא הראשון והוא אדמוני, וכל גופו שעיר כאילו היה מכוסה פרווה" (גלילי, 1995, עמ' 4). 'יצא הראשון' אינו נאמן לניסוח המקראי, אך נאמן לסגנון המקראי (פועל מקדים את הנושא), ונשמר המינוח הייחודי 'אדמוני'.

גם הסוגה הדתית הלא-חרדית משתמשת בסגנון המקראי ובשיבוץ מטבעות לשון המקרא, אך הרושם שקיבלנו הוא כי קיימת נטייה גבוהה יותר לטובת הקבילות וההבנה, ולכן בהזדמנויות רבות השפה המקראית מתחלפת בשפה מודרנית קלילה, המותאמת לילדים. למשל אצל עמרוסי מתוארת הולדת עשיו כך: 'עשיו הבכור היה אדמוני, שעיר ושובב' (עמרוסי, 2017, עמ' 118), נשתמרו ה'אדמוני וה'שעיר' המקראיים, אך כמטבעות לשון המשובצות בשפה מודרנית המוכרת לילד. פאלק וויץ הנמנים על אותה סוגה, מוותרים אפילו על המטבע 'אדמוני': פאלק מתאר את עשיו שנולד ו"היה מכוסה כולו שערות אדומות" (פאלק, 1988, עמ' 22-23 קרמר, 2005, עמ' 3-5), ואצל וייץ עשיו 'הראשון יצא עם פנים אדומות, וכולו מלא שערות, מכיוון שצמחו לו שערות הגוף כמו אדם בוגר קראו לו הוריו 'עשיו' (וייץ, 2019, עמ' 112).

15 הדברים אמורים גם אצל קיפניס, אף כי במינונים נמוכים יותר – מן הסתם בגלל אופייה של השפה באותן שנים. לדוגמה, במקום התיאור "וַיִּשְׁטֹם עֵשָׂו אֶת יַעֲקֹב" (בראשית כז, מא), נכתב אצל קיפניס "עשיו לא נרגע, הוא כעס מאד" (מן התורה, עמ' 88).

העיקרון העיבודי של שמירה על סגנון לשון המקרא בתוך הקפדה על בהירות הסיפור, נמצא גם בספרות פרשת השבוע החרדית. למשל, בעיבוד של הרב אברהם אוהיון מתוארת הולדת עשיו כך: "הראשון היה אדמוני, מלא שיער, ונקרא עשיו". (אוהיון, 2019, עמ' 10). יחד עם זאת, הסיפורים בסוגה זו משובצים גם בביטויים ומונחים הלקוחים מן המדרש, לצד לשון המקרא, ולכן קשה יותר להבחין בסגנון המקראי, כיוון שהוא שזור בסגנונו של המדרש ובביאורים מודרניים. לדוגמה, הפסוק (בראשית כז, ג-ד) וְעֵתָה שָׂא נָא כְּלִיךָ תִּלְיָךְ וְקִשְׁתְּךָ וְצַדִּיק וְצִדְדָה וְצִדְדָה לִי צִיד. וְעֵשָׂה לִי מִטְעָמִים.... מובא בספר 'תורה לתשב"ר' של מנחם בצרי כך (בצרי, 1990, עמ' קא): "בני! צא השדה וצוד לי 'שלא מן הגזל בעל חיים טהור', והכן לי ממנו מטעמים". לצד הוראת יצחק לצאת לצוד לשם הכנת 'מטעמים' – השומרת על לשון המקרא, נשזרים גם תכנים וביטויים מלשון חכמים שבמדרש: 'שלא מן הגזל' והוספה מבהירה לעולמו של הילד החרדי בשפת ימינו, כי מדובר גם ב'בעל חיים טהור'.¹⁶

נאמנות לשלמות העלילה: הוספות, השמטות ועיבוד חופשי

כפי שכבר ציינו בנוגע לנאמנות למכלול העלילתי, בעיבודים לגיל הרך יש השמטות רבות בכל הסוגות. הדבר קשור ככל הנראה בשיקולים הקשורים ליכולת קליטה של סיפור מרובה פרטים אצל ילדים צעירים. בשל כך בוחרים הכותבים להתמקד בדמויות ספורות ובעלילה פשוטה יחסית. הדבר בולט בייחוד כאשר אנו משווים בין גרסאות לגיל הרך לגרסאות לגיל המבוגר של אותו סופר עצמו, למשל הפרשה מספרת לי, של הרב יעקב הופקוביץ' המיועד לגיל הרך, בהשוואה עם פרשת השבוע לילדי ישראל של אותו מחבר, המיועד לילדים בגילאי שבע ומעלה; בסוגת סיפורי התורה, השוואת העיבוד של אביבי ומינקביץ' המיועד לגיל הרך (גילאי 3-4) עם סיפורי התנ"ך לילדים של מינקוביץ' שעובדו לילדים בגילאי 5-6. בהשוואת אלה ניתן למצוא הבדלים דומים: ריבוי השמטות בגרסאות המיועדות לגיל הרך לעומת הגרסאות המיועדות לגיל המבוגר שאין בהן כמעט השמטות של אירועים בעלילה.

עם זאת, ההשתייכות לסוגות השונות משפיעה בכל זאת על אופן ההשמטה. מאחר שספרות פרשת השבוע – החרדית והדתית כאחד – מותאמת לחלוקת הפרשות בתורה, ומאחר שעיקר פרשת תולדות עוסקת בסיפור התאומים והמאבק על הבכורה, קשה מאוד לדלג על הסיפור הזה, גם כשמדובר בספרות לגיל הרך. לעומת זאת אביבי ומינקוביץ' למשל, שלא היו מחויבים להיצמד למבנה של פרשת השבוע, נטו לדלל את הסיפור ולהתמקד בחייו של יעקב כדמות המרכזית, בלי לציין כלל את העימות עם עשיו.

בעוד שבכל הנוגע להשמטות קשה להבחין בהבדלים ובישקולים בין הסוגות, בכל הנוגע לתוספות, בולט לעין הפער בין הסוגות השונות (אביבי, מינקוביץ' וניר, 1993).

סוגת פרשת השבוע החרדית נאמנה למקרא, אך גם למדרשים המשלימים את הפערים הנרטיביים או האתיים בעלילה. ההשלמות המדרשיות רווחות מאוד. רבים מן המדרשים המשולבים

16 רש"י על הפסוק, התנסח כי יצחק הזהיר אותו שלא יביא לו 'נבלה' – בעקבות בראשית רבה, פרשה סה סימן יג.

בפרשה מופיעים בפירושו הקלסי של רש"י. ניכר, כי בשאלת הנאמנות לטקסט הקנוני, העיבודים החרדיים מעדיפים אדקוויטיות לזנב השביטי' הקורא את הטקסט המקראי מתוך הפריזמה של "חומש עם פירוש רש"י". כך למשל בסיפורנו, מופיעים מדרשים שמביא רש"י העונים על שאלות כגון: מהן הסיבות לדחייתו של עשיו? כיצד ייתכן שיעקב הערים על אביו? הדוגמאות רבות מאוד, ונציג כמה מהן: את הפסוק המתאר את התפעלותו של יצחק (בראשית פרק כז, כז): וַיִּגַּשׁ וַיִּשָׁק לוֹ וַיֵּרַח אֶת רִיחַ בְּנֵי־דָוִד וַיְבָרְכֵהוּ וַיֹּאמֶר רְאֵה רִיחַ בְּנֵי פְרִיחַ שְׂדֵה אֲשֶׁר בְּרָכּוֹ ה', מפרש רש"י: "וירח – והלא אין ריח רע יותר משטף העיזים, אלא מלמד שנכנסה עמו ריח גן עדן." וכך מובא בספר "פרשת השבוע לילדי ישראל": "הריח יצחק את ריח בגדיו והחל לברכו: 'ראה ריח בני כריח השדה אשר ברכו ה', כריח גן העדן". (הופקוביץ', 2005, עמ' 67); את הפסוק שבו יעקב מזדהה כעשיו (בראשית פרק כז, יט): וַיֹּאמֶר יַעֲקֹב אֶל אָבִיו אֲנִי עֵשָׂו בְּכֹרְךָ, מבאר רש"י (בעקבות מדרש תנחומא בובר, תולדות, י): "אנכי עשיו בכורך – אנכי המביא לך, ועשיו הוא בכורך." וכך גם מובא אצל הופקוביץ': "השיב יעקב: 'אני, וחיכה מעט והמשיך לומר: 'עשיו בכורך...', ולא שיקר יעקב כי אמר 'אנכי' העומד לפניך, ועשיו – בכורך". (הופקוביץ', 2005, עמ' 67). דוגמה נוספת, ניתן לראות בדרך שבה משלבים הכותבים השונים את פירושו של רש"י (המבוסס על בראשית רבה סג, י) המבקש להסביר את הקושי כיצד זה אוהב יצחק דווקא את עשיו רק כיוון שהוא (על פי פשט הכתובים בבראשית כה, כז) "יִדְעַ צֵיד", כלומר מביא בשר טעים לאביו. על כך מובא במדרש: "יִדְעַ צֵיד" - לְצוּד וּלְרֵמוֹת אֶת אָבִיו בְּפִיו. וְשׂוֹאֲלוֹ: אֲבָא, הֵיאָךְ מְעַשְׂרִין אֶת הַמֶּלַח וְאֶת הַתְּבֵן? פְּסָבִיר אָבִיו שֶׁהוּא מְדַקְדֵק בְּמִצְוֹת". בצרי משלב זאת בספרו "תורה לתשב"ר" כך: "בגלל עיוורונו לא יכול יצחק להבחין שעשיו הוא רשע, כי עשיו היה עושה עצמו צדיק ושואל תמיד את יצחק: 'אבא! כיצד מעשרין את המלח ואת התבן?...! המלח והתבן הם כידוע דברים אשר אין מעשרים אותם ויצחק חשב שעשיו שואל שאלות אלו משום דקדנותו במצוות וצדקותו, ולכן אהב יצחק את עשיו יותר משאהב את יעקב." (בצרי, 1990, עמ' ק-קא). אם כן, בעיבוד החרדי של סיפורי המקרא נעשה שימוש רציף במדרשים הללו כחלק מהטקסט, מתוך שאיפה להגיע לבהירות מוסרית ולזהות באופן ברור מיהו הצדיק ומיהו הרמאי בטקסט המקראי העמום.

בשאלת הנאמנות למקור המקראי, הסוגה של סיפורי התורה (לציבור הכללי) נצמדת על פי רוב לנרטיב המקראי. כפי שצינו לעיל קיימים שני ענפים לספרות זו: ענף של ספרות מידעית בסגנון 'ידע עולם' שבו ניכרת ההקפדה להיצמד לנרטיב המקראי מבלי לסטות ממנו או לעבות אותו; והענף הספרותי המבקש להעניק עניין וחיות לתיאורים. בענף זה יש שילוב של מוטיבים יצירתיים, ולעיתים מוטיבים מתוך המדרש. במעט מן העיבודים המשתייכים לסוגה זו ניתן למצוא תוספת לכתוב שמקורה בחופש הספרותי של המספר – וייתכן גם בתפיסתו את עצמו כסופר-ילדים עצמאי, ולא רק כקלסיקון שתפקידו להנגיש טקסטים קנוניים. הדבר ניכר בייחוד בעיבודים של סיפורי התורה שעשו סופרי ילדים ונוער מוכרים כמו לוי קיפניס, שרגא גפני ודבורה עומר. בשונה מהסוגות האחרות, בעיבודים פרי עטם ניכר החופש להכניס שינויים קלים ברכיבי העלילה בכתביה לילדים. הדבר עשוי להתבטא בשינוי קל בתיאור האירועים, או בתוספת אירועים ודמויות שאינם

מופיעים במקור המקראי: קיפניס למשל, השמיט את רבקה מהסצנה של הכנת יעקב למפגש עם אביו, ובמקום זאת הציג את יעקב כמי שיזם את הארוחה לאביו לאחר שראה שעשיו מתעכב ואביו נותר רעב. יש כאן עיבוד מחדש של רכיבי העלילה שכנראה נובע מהצורך לקצר, ואולי גם מהצורך החינוכי לעדן את מוטיב העורמה ואת הקונפליקט הבין הורי. גם בכתיבתה של עומר יש לעיתים חופש ספרותי להוסיף דמויות לעלילה, למשל בשעת קריאת השמות היא מוסיפה את הדמות של מינקת רבקה, אישה שמוצאה מארם נהריים, המציעה לקרוא לעשיו בשם זה שלדבריה, משמעותו בארמית אדם שעיר. עומר גם מוסיפה דיאלוגים בין מלאכי השרת המתבוננים כל העת במעשיהם של התאומים. גפני השמיט את סצנת הנבואה לרבקה בזמן ההיריון, ואף את סצנת מכירת הבכורה תמורת הנזיד, ותחת זאת המציא סצנה ובה במהלך הלידה עשיו דוחף את יעקב לאחור וכך יוצא ראשון מהבטן. בלית ברירה רבקה נאלצת ליזום את כל המהלך של גניבת הברכות, במטרה להשיב את הסדר הטבעי על כנו (גפני 1976, עמ' 75).

לעיתים משולבים גם בספרות זו מוטיבים מתוך המדרש, אך בשונה מן העיבוד בסוגה החרדית מוטיבים אלה אינם רבים, ואינם מובאים לצורכי הצדקה מוסרית של הדמויות ומעשיהן. עיקר תכליתם של שיבוצים אלו הוא להעשיר את העלילה באלמנטים ססגוניים ואנקדוטליים, צורך שהוא ספרותי בעיקרו. כך למשל כמענה לשאלה שהסיפור המקראי מעורר באשר להתעכבותו של עשיו – התעכבות שאפשרה ליעקב להתקרב באין מפריע לאביו וליטול את הברכות – קיפניס מוטיב שמקורו במדרש בראשית רבה לפרשת תולדות (פרשה סז, ב) ולפיו עשיו איחר להגיע משום שרדף אחרי צבי סורר שחמק ממנו שוב ושוב (קיפניס, 2002, עמ' 81). מוטיב הצבי אומנם שאול מהמדרש, אך הוא עבר עיבוד ספרותי חופשי כדי לשרת את הצורך הדרמטי ולהסביר את התעכבות עשיו. במדרש עצמו, מלאך הא-ל מתערב ומשחרר את הצבי כדי שעשיו יאחר, ואילו אצל קיפניס הצבי חומק מעשיו בלא התערבות מיסטית. עומר משלבת אף היא בעיבודה את מוטיב הצבי הבורח, כשאצלה המוטיב נזכר כחלק מהשתעשעותם של מלאכי השרת (דמויות משעשעות שעומר מכניסה מתוך עניין ספרותי) בעשיו. המלאכים המעוצבים כצופים, מחליטים להתערב ולהפריע לעשיו בציד, כדי לסייע ליעקב החביב עליהם (עומר, 1998, עמ' 4-24).

בסוגת **פרשת השבוע הדתית לא-חרדית** לא נמצא הוספה של דמויות או אירועים חדשים, אלא רק עיבוד של האירועים כפי שהם כתובים, במטרה להמחיש את המסופר, ולרוב ללא שימוש במדרשים. כך לדוגמה עמרוסי מתארת את כניסתו של עשיו אל החדר שיצחק נמצא בו: "יעקב יצא מהחדר, ומי נכנס, בוץ בנעליו וקש בשעריו? עשיו, החוזר מהציד בשדה[...]" [אני אהרוג אותך רשף עשיו בשקט, ואחר כך יותר בקול 'אני אהרוג אותך, אהרוג אותך!']. (עמרוסי, 2017, עמ' 128). ניתן לראות בנקל כי למילים "אני אהרוג אותך" יש אומנם קונוטציה של קללה בת ימינו, אך עם זאת הן יכולות גם להיחשב כעיבוד עכשווי נאה לדבריו של עשיו בפסוק: "יקרבו ימי אבל אבי ואהרגה את יעקב אחי" (בראשית כז מא). סוגה זו נוטה להיצמד לנרטיב המקראי, בדומה לספרים רבים בסוגת סיפורי התורה ובשונה מן הסוגה החרדית של פרשת השבוע.

הנטייה היא להימנע משימוש במדרש כל עוד ניתן להשלים פערים באמצעות הסיפור המקראי עצמו. ישנן חריגות נדירות של שיבוץ המדרש בעיבוד, אך גם אז הוא יסומן בצבע אחר כמו בסדרה 'לדרכה של תורה' (וייץ, 2019), או בגופן בעל גודל שונה ובשולי העמוד, כפי שאפשר לראות בסדרת 'סיפורי התורה' (קרמר, 2005). שיבוצים נדירים אלה קיימים כאשר מדובר במדרש מוכר שמהווה מעין נכס צאן ברזל שלא ראוי לוותר על ידיעתו – כמו למשל המדרש הידוע על התרוצצות הבנים בבטנה של רבקה, זה לבית המדרש וזה לבית עבודה זרה (ראו למשל קרמר, 2005, עמ' 2) – או כדי לתת צידוק מוסרי למהלכי הדמויות בהיעדר דרך אחרת (ראו וייץ, 2019, עמ' 121-122).

בסוגה זו בולטת הנטייה להשלמת פערים או מתחים מוסריים, דרך קשירה פרשנית של פרטי הסיפור המבוססת על פשטי המקראות. פאלק אינו נעזר בהשלמות מדרשיות לאורך הסיפור, וכדי לתווך למשל את העדפתה של רבקה את יעקב הצעיר על אחיו, הוא מצביע על העובדה שעשיו ביכר אכילת מעט אוכל על פני ייעוד כה משמעותי (הייעוד להיות "אבא של עם ה'" בלשונו של פאלק) – עובדה המסבירה את אי התאמתו לקבלת הבכורה (פאלק, 1988, 23). אצל עמרוסי, רבקה פעלה בעורמה כי ידעה על דבר מכירת הבכורה בעבור הנזיד – דבר שאיננו מפורש בפסוקים (עמרוסי, 2017, עמ' 124). אצל וייץ נאמר כי רבקה פעלה כך משום שזכרה את מה שאמר לה הנביא לפני לידתם של התאומים (וייץ, 2019, עמ' 121). קרמר גם היא שומרת על פשטי המקראות ומשלימה בעזרתם פערים, אולם בעיבודה שלה, הצדקת מהלכיה של רבקה נשענת על הנמקה פסיכולוגיסטית של המסופר: רבקה אוהבת את יעקב כיוון ששהה לצידה באוהל (קרמר, 2005, עמ' 4, 11).

כתיבה היסטורית אל מול כתיבה אנכרוניסטית

אחד האפיונים המובהקים בתהליכי העיבוד בסוגות השונות, נוגע לשאלת השמירה על הרקע הריאלי ההיסטורי העתיק של הסיפור. שאלת שימורו של הצביון העתיק כרוכה מטבע הדברים גם בשאלת המוטיבציה של המעבד. מאמצים של הנגשה, רלוונטיות ויצירת הזדהות עם הסיפור וגיבוריו, מתאפיינים בתהליכי עיבוד אינטנסיביים יותר, המעבירים את ההתרחשות לזירה מוכרת יותר לילד ולעולמו ומאפשרים לו רמות גבוהות יותר של הבנה ושל הזדהות (מנצורה, 2005). לעומת זאת, מסירת הסיפור מתוך מוטיבציה של חשיפת הילד לפולקלור ולתשתיות תרבותיות עתיקות, תתאפיין על פי רוב במיעוט התערבות ועדכון, לטובת מסירה אותנטית של סיפור עתיק. דוגמה לפער הזה יכולה לשמש דרך ההתייחסות של הסוגות השונות לתיאור משלח-ידם של שני האחים; וַיִּגְדְּלוּ הַנְּעָרִים וַיְהִי עֲשׂוֹ אִישׁ יָדַע צִיד אִישׁ שָׁדָה וַיַּעֲקֹב אִישׁ תָּם יָשָׁב אֶהְלִים (בראשית כה, כז). בסוגה של **סיפורי התורה לילדים** (לציבור הכללי) נשמרת ההבחנה ההיסטורית, וניכר שהסיפור מייצג את העבר הרחוק. משום כך נשמרים בו תיאורי משלח-היד של הדמויות בזיקה למקצועות העבר, ללא אינטרפרטציה עכשווית או גלישה לאנכרוניזם. עשיו מוצג כאיש ציד, ואילו יעקב כיושב אוהלים, על פי רוב במובן של רועה צאן (כך למשל אצל אביבי, מינקוביץ וניר, 1993, עמ' 28; סבורו, 2002, עמ' 58).

פורטמן מתייחסת בעיבודה במפורש לפער ההיסטורי שבין זמן הסיפור במקרא לבין זמנם של הקוראים, כאשר היא קוטעת לפתע את השטף העלילתי כדי להסביר לקוראים הצעירים את משמעות המושג 'בכורה':

אך לפני שנמשיך ונשמע מה קרה נכיר מונח חדש "ברכת הבכורה". כשאב המשפחה קרב לסוף ימיו, לברך את בנו הוא היה חייב, אך לא כל בן קיבל את הברכה, זכה בכך רק בכור המשפחה. המבורך גם ירש יותר כסף וזהב, עשיו כמעט בורך על ידי האב. (פורטמן 2009, ללא ציון עמודים).¹⁷

בספרות **פרשת השבוע החרדית** לעומת זאת, העיבוד מציג את הסיפור בבחינת עבר שיש לו זיקות חינוכיות עכשוויות ורלוונטיות.¹⁸ זאת, מתוך רצון ליצירת הזדהות בין הילד לבין דמויות המופת של עמו דוגמת יעקב אבינו ורבקה אימנו. לכן, בכל הנוגע להיבט ההיסטורי, אפשר למצוא מלאכת עיבוד מתערבת יותר. כך לדוגמה ניתנת למשלח ידם של שני האחים משמעות חינוכית עכשווית, כאשר יעקב איש האוהלים – כפי שכבר פירש זאת המדרש (בראשית רבה סג, י) – יהיה יושב בית המדרש המתואר בקווים המוכרים לילד מהחברה החרדית, ועשיו איש השדה יהיה בדרך כלל ילד שמסתובב ברחובות ולא לומד תורה:

מיעקב אבינו למדנו אהבת תורה. מאז היותו ילד קטן, ישב ולמד תורה בחשק ובשמחה. וכאשר גדל, כמובן הלך לשיבה ללמוד תורה [...] עשיו לא אהב כלל וכלל ללמוד תורה, ומאז היה ילד קטן אהב לרוץ בשדות ולצוד חיות, להשתולל ולעשות כל מיני שטויות. (רוזנברג 1989, עמ' 67).

בדוגמה לעיל, ניתן לזהות את הצירוף של שני עקרונות עיבוד בסוגה זו: האחד הוא היצמדות לזנב השביט הפרשני שהניחו המדרשים ורש"י, שהפכו את יעקב לתלמיד חכם והושיבו אותו בבית מדרשם של שם ועבר, והשני הוא ניסיון עכשווי ליישם את הרוח המדרשית המקרבת את התיאורים המקראיים להווה ולמאפייניו התרבותיים.

גם בסוגת **פרשת השבוע הדתית**, ניתן למצוא כתיבה של העבר המכוונת להווה של הילד, אך כלי העיבוד שונים. לדוגמה, אצל עמרוסי התרגום למקצועות הבנים מתכתב עם עולמו של הילד הישראלי: "עשיו בילה שעות רבות בחוץ, הסתובב בשדות וצד חיות [...] יעקב היה ישר ותמים העדיף תמיד להישאר בבית, לחשוב ללמוד, ילד טוב כנען". (עמרוסי 2017, עמ' 119). העיבוד של "יושב אוהלים" לילד שאוהב להישאר בבית וללמוד, הוא אנכרוניסטי באופן מכוון אך מעודן; לעיבוד אף

17 בהמשך הדברים, ובדומה למה שמצינו בספרות פרשת השבוע החרדית, המחברת מציעה להורים, לצד ההסבר מהי בכורה בעת העתיקה, לערוך דיון עם הילד על המנהג בתקופת המקרא לפיו בן בכור קיבל פי שניים רכוש מאביו: "מה דעתכם על כך שרק בכור היה זכאי לכך?" (שם).

18 מנצורה מתארת את החיקוי כדגם ההוראה החינוכי הדומיננטי בעולם החרדי. מתוך כך, הנטייה היא לקטב ולייצר דמויות ברורות ונהירות של צדיקים שיש לחקות את מעשיהם, ושל ה'אחר', רשעים שיש להתרחק מהשפעתם (מנצורה, 2005, עמ' 227).

מצורף ציור של ילד רץ עם כלב בשדה ולעומתו ילד הקורא ספר ליד עץ, כדי לרמוז כי "ישב האהלים" של פעם הוא "ילד של בית" היום.

אצל וייץ לעומת זאת ניכרת גישה שונה. העברת הווי החיים המקראי העתיק ללא אנכרוניזם חשובה לו, כאשר את הרלוונטיות החינוכית הוא מממש בעזרת הוספת משפטי תיווך, כגון הדגשת חשיבותה של מידת היורש והנגדתה לתכונות הערמומיות והאכזריות המאפיינות את עשיו: עשיו בחר לעסוק בציד חיות בשדות, עיסוק שדורש ערמומיות וגם אכזריות, ואילו יעקב בחר לנדוד עם צאן אביו – בכל מקום אליו הגיע, היה פורס אוהל וגר בו ומטפל בצאן, לכן יעקב היה אדם תם וישר ולא ערמומי או אכזרי כאחיו. (וויץ, 2019, עמ' 112).

אפשר לומר אם כן כי הכתיבה בסוגת פרשת השבוע הדתית, נעה על מנעד שבין נאמנות למציאות ההיסטורית המשתקפת בטקסט, לבין הצורך ביצירת רלוונטיות עבור הילד. אומנם קיימים מבחינה זו הבדלים בין העיבודים השונים המשתייכים לסוגה, אך ניכר כי הספרות מצויה במתח שבין קטבים אלה, ומתוך מודעות אינה מכריעה באופן מובהק לטובת אחד מהם. כמו כן, ובניגוד לסוגה החרדית, לא שכיח בסוגה זו אנכרוניזם שנשען על תיאורי המדרשים.¹⁹

פתרון מתחים בין המוסר המקראי למוסר בן-זמננו, ועיצוב הדמויות

כפי שצינו לעיל, ניסיון לעבד את הטקסט המקראי לספרות ילדים טומן בתוכו, מלבד בעיית הפער הלשוני וההיסטורי, גם בעיות מתחום המוסר. לעיתים, התנהגותם של גיבורי הסיפור אינה עומדת בנורמות המוסריות של נמעני הגרסה המעובדת – במקרה שלנו הורי הילדים והילדים הצעירים. כך למשל, התורה מציגה את אהבת יצחק ורבקה לבניהם כמְתַעַדֶּפֶת באופן מובהק בן אחד על פני משנהו – וַיֶּאֱהָב יִצְחָק אֶת עֵשָׂו כִּי צִיד בָּפִיו וְרַבְּקָה אֶהָבֶת אֶת יַעֲקֹב (בראשית כה, כח). בנקודה זו הפער הינו בין תפיסת ההורות המקובלת בימינו לבין זו המשתקפת בסיפור המקראי. הסוגות נבדלות בדרך הטיפול בפער זה ובעיבודו.²⁰

בסוגת **סיפורי התורה לילדים** המכוונת לגיל הרך (לציבור הכללי), סיפור המאבק בין האחים והמתח סביב העדפות ההורים, מושמט באופן גורף ברוב העיבודים. יש לשער כי מלבד שיקולי קיצור והנגשה לגיל הרך, הדבר נובע גם מחוסר נוחות וקושי בהזדהות ערכית. יוצא מן הכלל הוא העיבוד של קיפניס, שאינו משמיט לחלוטין את הסיפור, אך משמיט את תפקידה של רבקה בעלילה. וכן, הוא

19 חריגה מעניינת מצאנו אצל פאלק, שמפרש כי "ותלך לדרוש את ה'" משמעו שרבקה "הלכה לשאול חכמים למה יש לה כאבים כל כך חזקים" (פאלק 1988, עמ' 22). העובדה, שפאלק עצמו אינו מתאמץ באופן אינטנסיבי לבנות עולם הדומה לעולמו הילד המודרני, מביאה אותנו לשער כי כך הוא מפרש את הפשט. כראייה לכך ניתן לדייק כי הוא מזכיר שרבקה הלכה ל'חכמים', ולא 'החכמים' הידועים של המדרש.

20 ראוי לציין, כי הדבר עומד במתח גם מול עמדת המקרא עצמו, הקובע כי "לא יוכל לבכר את בן האהובה על פני בן השנואה" (דברים כא טז).

מציג את ההחלטה להשיג את הברכות כיוזמה אישית של יעקב, שבחר לעשות זאת רק מטעמי כבוד אביו הממתין לעשיו המאחר להגיע מהציד.²¹

תת-הסוגה של **סיפורי התורה** המכוונת לילדים קוראים, מנסה לשמור על קו ניטרלי ועל דיווח כמו-עובדתי הנצמד לפשט הכתובים, ללא מאמץ לפתרון מוסרי או חינוכי. כך למשל אצל סידון: "ויצחק אוהב את עשיו, ורבקה? היא את יעקב אוהבת דווקא". (סידון, 2003, עמ' 54). וכן אצל מינקוביץ': "עשיו כאשר חזר מן השדה, היה מכין מאכלים טובים ונותן ליצחק אביו לאכול. לכן יצחק אהב את עשיו בנו ורבקה אהבה את יעקב". (אביבי, מינקוביץ' וניר 1993, עמ' 29).

בשונה מגישה זו, בגרסה של דבורה עומר נעשה מאמץ בעיבוד לגשר על הפער באמצעות הסבר פסיכולוגי. יחסה של רבקה ליעקב מוצג כרגש של חמלה אימהית ביחס לחלש, ופחות כהכרעה מוסרית וחינוכית. רבקה נוקטת בגוננות-יתר כלפי בנה שנולד "חיזור פנים דק גוף ועדין למראה", כזה אשר "הייתה הרוח גורמת לו הצטננות והשמש סנוורה את עיניו וכל היום מבלה באוהל ליד אימו" (עומר 1998, עמ' 8).

הנטייה בסוגה זו שלא להציע הצדקה מוסרית להעדפות ההורים את אחד מילדיהם, בולטת גם בכך שהעיבודים המשתייכים לסוגה זו, בחרו ברובם הגדול להשמיט את הנבואה שמקבלת רבקה בנוגע לשני הבנים ולעתידם – עובדה שבסיפור המקראי מעניקה לגיטימציה מוסרית מסוימת להתנהגותה של רבקה כלפי עשיו.²²

כפי שהדגשנו, המאמץ בסוגת **פרשת השבוע החרדית** הוא לגשר על פערים בין הסיפור לאתוס המוסרי-תורני (כפי שהוא מנוסח בחברה החרדית), ולא בינו לבין המוסר המודרני הרווח, המייחד תשומת לב למצוקת הפרט, מלבד השיפוט המוסרי-נורמטיבי. ניתן לראות זאת למשל בכך שדחיית רבקה את עשיו בנה והעדפת יעקב על פניו מוסברת ללא מאמץ אפולוגטי, כיוון שעשיו פשוט אינו מתנהג כשורה. כך למשל כותב הרב בצרי ב'תורה לתשב"ר': "רבקה שידעה שיעקב הוא הצדיק ועשיו הרשע אהבה יותר את יעקב שישב יומם ולילה ולמד תורה". (בצרי, 1990, עמ' קא), ובדומה, גם

21 "ראה יעקב כי עשיו מתמהמה לבוא. הלך אל הצאן, לקח משם שני גדיי עיזים טובים ובא אל אביו" (קיפניס, 1976, עמ' 78). נעיר כי בצירורים המלווים מקטע זה בעלילה, רבקה ויצחק מצוירים יחדיו, מה שמדגיש את ההבדל לעומת התיאור העלילתי של המקרא עצמו.

22 ברוב הגרסאות של סיפורי התורה הושמטה הנבואה שעל פיה כבר בזמן ההיריון היה ידוע לרבקה שהצעיר בבניה יגבר על הבכור. ראו א. אופק, קוגו, רון-פורטמן, קרדה, סידון, גפני, קיפניס, אביבי ועומר. הנבואה נזכרת אצל עטרה אופק ואצל גלילי. אצל סבזרו הנבואה מופיעה אולם המשמעות שלה פתוחה – התאומים ייאבקו זה בזה כל חייהם. כפי שצינו, ייתכן שההשמטה נובעת מנטייה לרציונליזציה ולהפחתת היבטים מיסטיים מסיפורי בראשית. וייתכן שהדבר נעשה משיקולים אחרים. כך או כך, בלי הנבואה הסיפור נותן משקל יתר לבחירה של הדמויות ולבניית המתח, ללא הצגת תוצאות העלילה מראש, בשונה ממהלך הסיפור בתורה.

בספר 'פרשת השבוע לילדי ישראל': "יעקב צדיק תמים היה לכן רבקה אהבה את יעקב" (הופקוביץ' 2005, עמ' 65).²³

אסתר מלחי מראה כי האתוס החרדי מתמקד בילד הקשוב והצייתן (מלחי, 2016, 66),²⁴ והדבר יוצר קושי אל מול תיאורי ההעדפה של יצחק את עשיו, בייחוד לאור האפיון שלו כדמות שלילית מובהקת. ברוב העיבודים, הפתרון הוא מצג השווא שעשיו מציג לאביו, שחושב אותו לצדיק. כך למשל בספר 'פרשת השבוע לילדי ישראל' מובא: "התגלה כי עשיו יודע לרמות את אביו ולהציג את עצמו כאילו הוא מדקדק במצוות" (הופקוביץ', תשס"ה, 65). מעניין לציין כי אצל אוחיון העדפת עשיו נובעת מכך שעשיו הקפיד באופן מיוחד רק על מצוות כיבוד אב: "ועשיו שקוע כולו בציד, במרמה ובעזות. רק מצווה אחת היה עשיו מקיים בכל ליבו – מצוות כיבוד אב... ואהבת יצחק לעשיו הייתה גדולה" (אוחיון, 2019, 10).

דוגמה לפער נוסף ביחס לכיבוד ההורים, היא בהתנהגותו של יעקב כלפי אביו, שאין בה לכאורה מהצייתנות ומהכפיפות לראש המשפחה. כבר הזכרנו לעיל כי בעיבודו של הופקוביץ', בעקבות רש"י, יעקב לא שיקר לאביו כשהציג את עצמו במילים "אנוכי עשיו בכורך": "ולא שיקר יעקב, כי אמר 'אנכי עומד לפניך ועשיו הוא בכורך'" (הופקוביץ', תשס"ה, 67). אצל אוחיון, מודגש שיעקב עשה כמצוות אימו שרצתה מצידה להציל את האב הצדיק מטעות איומה (אוחיון, 2019, 12), לפיכך יעקב הוא בן צייתן שניסה לעזור לאביו הצדיק שנפל ברשת שטמן לו עשיו.²⁵ וכמו להסיר כל ספק ביחס למעשה יעקב, בספר תורה לתשב"ר נאמר במפורש בסיכום הפרשה: "אנו לומדים מהתנהגותו היפה של יעקב מצוה גדולה וחשובה... והיא מצוות כיבוד הורים" (בצרי 1990, קו).

לעומת הנטייה שלא להדגיש את השאלות המוסריות בסוגת סיפורי התורה של הציבור הכללי, ולעומת המאמץ להתאים את העיבוד לערכים המוסריים התורניים בסוגת פרשת השבוע החרדית, בסוגת **פרשת השבוע הדתית**, הכותבים הדתיים מעדנים את המתחים בין המקרא והתפיסה המודרנית, כאשר הם נעזרים בעיקר בחומרי הסיפור המקראי.²⁶ בעיבוד של פאלק, מוענקת למתח

23 אומנם, בספר "הפרשה מספרת לי" המיועד לגיל הרך מודגשת העובדה שההורים אהבו בשווה את ילדיהם, אך זאת כשהיו תינוקות קטנים קודם שהובררה דרכם: "יצחק ורבקה אהבו את התאומים והודו לה' על שני הבנים וכשגדלו עשיו ויעקב ראו כל האנשים שליצחק ולרבקה אין שני בנים צדיקים" (הופקוביץ', תש"ס, עמ' 60).

24 כל זאת, בשונה מדמות הילד שמוצגת בספרות ובשירה הכללית בישראל החל משנות ה-70, דמות של ילד אסרטיבי המבקר את עולם המבוגרים ומביט עליו באירוניה, ילד שמחנך לא פעם את הוריו (גרין-שוקרון, 2007, עמ' 42).

25 מעניין לציין כי אוחיון עצמו כתב סדרת ספרי ילדים ובהם הוא מציג את מודל היחסים הראוי בחברה החרדית להורים ולמבוגרים במשפחה. ראו אברהם אוחיון, **אבא שלי**, תשע"ב, חיפה, פנינים; הנ"ל, **אימא שלי**, תשע"ב, קריית גת, דני ספרים; הנ"ל, **סבא שלי**, תשע"ב, חיפה, פנינים; הנ"ל, **סבתא שלי**, תשע"ב, חיפה, פנינים. בספרים יש הקדמה חינוכית המציגה את היחס הראוי לכל דמות.

26 פורטמן, למשל, כמעבדת של 'סיפורי תורה', מציעה אפשרות להעלות בפני הילדים תהיות בדבר התחושות והעמדות שלהם כלפי הבחירות של רבקה, יעקב ויצחק – בשונה מסוגת הספרות המתחדשת שנמנעת קטגורית מלבקר את מעשיהם.

העלילתי שאלה רוחנית שמרחפת מעל כל הסיפור (וספר בראשית בכלל): "מי יהיה האבא של עם ה'?" כך, ההעדפות ההוריות בסיפור מקבלות צביון שאינו גחמני-רגשי, אלא בירור ערכי. לעומת הנינוחות המסוימת המורגשת בכתיבה החרדית כלפי ההעדפה ההורית לילד ה'צדיק', הצידוק למאבק ההורי נעשה כאן באמצעות הדגשת החשיבות שבתהליך, והפקעתו מן הממד המשפחתי.

נגמה זו של עידון הנשענת על עקרונות מוסריים, ניכרת גם בכתיבה של וייץ למשל: אף שיצחק ורבקה ודאי אהבו את שני ילדיהם...רבקה אהבה יותר את יעקב, כי אהבה את תמימותו וישרו וגם משום שידעה שבו בחר ה' להיות ממשוכו של יצחק המקבל את הארץ המבורכת, כפי שהנביא אמר לה. (וייץ, 2019, עמ' 112).

כדי למתן את המתח המוסרי, וייץ מדגיש ראשית את אהבת שני ההורים לשני ילדיהם. בהמשך, הוא תולה את ההעדפה של רבקה ליעקב באיכותו המוסרית, ובידיעות הנבואיות שהיו לה. עמרוסי בוחרת למתן את הפערים שבין המוסר המקראי והמוסר המודרני, בכך שהיא משמיטה את ציון האהבה המתעדפת של ההורים, ומייחסת את המתח בסיפור לשאלה ה'משפטית' מי באמת הבכור? יצחק שהיה כבר קשיש לא ידע את "דבר העסקה הסודית בין האחים", לעומת רבקה שזכרה את קניית הברכה, וממילא את העובדה ה'משפטית' ש"כעת יעקב הוא הבכור ועליו לקבל את הברכה". עמרוסי גם כמספר יודע-כל, מתארת את הלך נפשה של האם החכמה ש"הכירה את כוחו הרב של עשיו" בנה וחששה שברכת הבכור "תחזק את החלק הפראי שבו והמסוכן". ממילא, פעולתה כנגד עשיו לא נבעה מניכור כלפיו, אלא מהיכרות מעמיקה עם אופיו ודאגה לו ולאחרים (עמרוסי, 2017, עמ' 122-124).

עיצוב הדמויות ועמדת המספר כלפיהן

על פניו, פשטו של הסיפור המקראי לא ממהר להכריע בין האחים הנאבקים על הבכורה: לא הכרעה בשאלה מי צודק, ואף לא באפיון התכונות של האחים והתאמתם לבכורה. האחים רק מתוארים כשונים זה מזה, והסגנון המינימליסטי-ריאליסטי של העלילה מותיר מקום נרחב לקורא להשיב על השאלות הללו בעצמו. מצטרפת לכך ההבהרה המקראית שאף הוריהם של האחים חלוקים באשר לעדיפות של מי מהם על רעהו. התמונה אינה מתבהרת באופן חד-משמעי גם לאחר שיעקב מתברך, ואף זוכה לכך שאביו יעניק לו במודעות מלאה את ברכת אברהם. זעקות השבר של עשיו, שהמספר המקראי לא טורח להסתיר, והמשך הסיפור המתאר את יעקב כמי שחווה אחר כך על עצמו חוויות רמאות צורבות בבית לבן, מאפשרות מנעד פרשני גדול מאוד ביחס להתנהלות האחים והוריהם.²⁷

בהתאם להבחנות שהצגנו עד כה, גם כאן ניכרים הבדלים באופי העיבוד בין הסוגות השונות. בסוגה של **סיפורי התורה** (לציבור הכללי) נמצא בדרך כלל תיאורים הנוטים לקו מעמדם ופחות

27 רק בשלב מאוחר המספר המקראי מכריע באופן ברור שהבחירה ביעקב היא הבחירה הרצויה לא-ל, אך הקורא עשוי לסיים את הסאגה שבין האחים בתחושות מעורבות ביחס לגיבוריו (וראו גרוסמן, 2009, עמ' 16-36).

שיפוטי כלפי הדמויות. הדבר נעשה בעזרת היצמדות ללשון המקרא ובדגש על תרגומה המילולי: "עשיו היה איש ציד ואהב לבלות שעות רבות בשדה – ואילו יעקב אחיו אהב להיות באוהל ולטפל במקנה" (סבזרו 2002, עמ' 58); בדומה גם אצל קיפניס: "גדלו הנערים והיו שונים זה מזה. עשיו הבכור היה איש שדה, עובד אדמה ויצא אל ההרים לצוד ציד ויעקב היה איש אוהל ורועה את הצאן" (קיפניס 1976, עמ' 75).

בסוגת פרשת השבוע החרדית המגמה היא הפוכה ועיצוב הדמויות נוטה להיות דיכוטומי.²⁸ העלייה אינה מוצגת לרגע כניטרלית או מורכבת, וכבר מראשיתן מוצגות הדמויות באופן שיפוטי ומובהק ללא כל התפתחות או שינוי באופיים של הגיבורים. כמו בנושאים אחרים, גם כאן העיבוד מושפע מפירוש רש"י ומן המדרש, והעיבודים השונים מרבים להסתמך על המדרשים המתארים את עשיו כרשע.²⁹ אפיון הדמויות נעשה באופן ישיר, אגב הפיכת המובלע למפורש והצמדה עקיבה של הכינוי "רשע" לעשיו, ו"צדיק" ליעקב. כך לדוגמה אצל רוזנברג בסדרה "עונג שבת" הכינוי "רשע" מזה, ו"אבינו" ו"צדיק" מזה, מוצמדים לדמויות בעודפות ניכרת ובעקיבות: "...עשיו הרשע, איש ציד היה" ולעומתו: "כאשר נכנס יעקב אבינו אל יצחק אבינו מיד הרגיש האב הצדיק, שבנו הנכנס הוא צדיק..." (רוזנברג 1989 עמ' 68).

בספרות **פרשת השבוע הדתית לא-חרדית** ניתן לראות קווים פחות שיפוטיים ביחס לדמויות, התואמים את המגמה של עיבוד השואף לנאמנות למקור. בספרות זו לא נמצא למשל את התיאור הישיר "עשיו הרשע", ובוודאי לא באופן עקיב. עם זאת, ניכרת בה גם עמדה מוסרית מטרמה כבר בשלבים הראשוניים של הסיפור. כך לדוגמה פאלק מתאר את יעקב ש"היה צדיק, הוא ישב ולמד", ואילו "עשיו אהב דם, והיה צייד. אבל כל אחד מהם רצה שיצא ממנו עם ה'" (פאלק, 1988, עמ' 22). עשיו אומנם מתואר בצבעים עזים, מנוכרים לעולמו של הילד הדתי, ועם זאת אינו מתויג באופן גורף כרשע. קרמר, מתארת את עשיו שהיה "זריז וערמומי ואהב לצאת לשדה", ויעקב "היה נער שקט, שאהב להישאר באוהל וללמוד" (קרמר, 2005, עמ' 4) גם אצל עמרוסי מתוארים שני ילדים השונים במזגם, אם כי אחד מהם מעורר רושם מפוקפק במקצת: "עשיו בילה שעות בחוץ הסתובב בשדות וצד חיות, היה מי שאמר עליו שהוא ערמומי וגס רוח." (עמרוסי, 2017 עמ' 119, ההדגשה שלנו). וייץ, בספרו 'דרכה של תורה' מתאר את משלחי היד של הבנים, עם התייחסות אל ההיבט המוסרי הנגזר מהם: "עשיו בחר לעסוק בציד חיות בשדות, עיסוק שדורש ערמומיות וגם אכזריות ואילו יעקב... בכל מקום אליו הגיע היה פורס אוהל וגר בו ומטפל בצאן... לכן יעקב היה אדם תם וישר ולא ערמומי או אכזרי כאחיו" (וייץ, 2019, עמ' 112).

28 מנצורה ראתה בכך מגמה חינוכית המכוונת את הילד להבחין בין ה'אחר' לבין קהילתו שלו (מנצורה, 2005, עמ' 225-225).

29 בהקשר זה ראוי להזכיר את הזיהוי העקיב במדרש ואצל חלק מהפרשנים בין עשיו לאדום, לרומי ולנצרות (ראו אמינוף, 2015). הדימויים של עשיו כרשע נשמרים בכתביה החרדית לילדים, על אף שלא נשמר ההקשר ההיסטורי.

בשונה מהתפיסה החרדית, הכתיבה הדתית מציגה אומנם את עשיו כדמות לא מרוסנת ואף נוטה לאלומות, אך נמנעת מלהפוך אותו לרשע מוחלט. העיבודים בסוגה זו, מעדיפים לתת מענה לתהיות המוסריות מתוך חומרים בתוך הטקסט המקראי כפשוטו, ולא בעזרת תוספות מהמדרש או הערות ישירות מאת המספר.

סיכום

העיבוד הוא בהכרח תנועה מתמדת בין שני קטבים: הקוטב של היצמדות אותנטית למקור, והקוטב של הנגשת המקור והתאמתו לקהל היעד. הדברים אמורים שבעתיים בעיבוד של הטקסט המקראי לילדים. מצד אחד, זהו מקור בעל ערך משמעותי, זהותי והוא אף מקודש עבור רבים מקהלי היעד, וממילא מתבקשת כאן מסירה נאמנה למקור. מצד אחר, עתיקותו מזמנת אתגרים הקשורים לשפה ולהבחרת הריאליה באותם זמנים, ואורכה ומורכבותה של העלילה מצריכים להכריע היכן לקצר ולפשט והיכן להבהיר ולהרחיב בהתאם ליכולת ההבנה של ילד בגיל הרך. נוסף על כך, ישנם אתגרים בתחום העיבוד הקשורים לסוגיות אתיות הדורשות התייחסות חינוכית. אתגרים אלו משפיעים גם על אופן עיצוב הדמויות שהמקרא מתאר בסגנון מינימליסטי ולא ישיר.

לאחר שבדקנו את כל העיבודים לסיפורי המקרא עבור ילדים, שנכתבו בעברית החל משנות ה-30 של המאה ה-20 ועד ימינו, הצענו חלוקה לשלוש סוגות המתבחנות זו מזו באופן מובהק בסגנון העיבוד.

מבחינה כרונולוגית, הסוגה שהופיעה ראשונה היא זו שכינינו **סיפורי התורה לילד** והיא כוונה לילדים במגזר הכללי. בשנות ה-90 מתחילה להופיע סוגה נוספת שכינינו **פרשת השבוע לילד** שנכתבה בעיקר לילדים במגזר החרדי. בשני העשורים האחרונים (למעט יצירה בודדת שהופיעה כבר בשלהי שנות ה-80) הולכת ומתבחנת סוגה שלישית שכינינו **פרשת השבוע בסגנון דתי לא-חרדי**. בסוגה זו נוקטים מעבדים מהמגזר הדתי הלא-חרדי והיא פונה לעיתים לקהל יעד מגזרי, ולעיתים מבקשת להרחיב את המנעד של נמעניה. לצורך השוואה בין הסוגות והדגמת ההבדלים ביניהן, התמקדנו בסיפור אחד מספר בראשית העוסק בעלילות האחים יעקב ועשיו, מרגע לידתם ועד לברכה שבירך יצחק את יעקב בחושבו שמדובר בעשיו. הראינו כי כל אחת מהסוגות נקטה באסטרטגיית עיבוד שונה כדי להתמודד עם האתגרים והמתחים שמנינו.

שפה – מצאנו כי כל העיבודים לגיל הרך, בכל הסוגות, בחרו להשתמש בשפה פשוטה ומובנת לילד ולא בלשון המקרא, למעט ביטויים ייחודיים ספורים ששולבו בטקסט. מצאנו כי בעיבודים המכוונים לגילאי ראשית הקריאה ולא לגיל הרך, נרשמה היצמדות גבוהה יותר לסגנון המקראי בכל הסוגות.

אנכרוניזם – ביחס לשאלת ההיצמדות לאופי העתיק של העלילה, הסוגות של סיפורי התורה (לציבור הכללי) וספרות פרשת השבוע הדתית לא-חרדית נטו יותר לקוטב הנאמן למקור, והשאירו

את תיאורי העולם והדמויות על רקע המציאות הריאלית באותה עת. לעומתם, המעבדים של ספרות פרשת השבוע החרדית נטו 'לתרגם' בסגנון אנכרוניסטי את הסיפור לעולמו של הילד, המוכר לו ממציאות החיים החרדית שהוא חי בה, וכך, יעקב מתואר כתלמיד ישיבה, ועשוי כילד חצוף ושובב שבורח מבית המדרש.

נאמנות לשלמות העלילה – בכל הסוגות, ביצירות המכוונות לגיל הרך קיימות השמטות של חלקי עלילה מתוך רצון לפשט את מורכבותה ולחסוך את הקונפליקטים המצויים בה; בספרות לילדים בגיל הקריאה, העלילה מופיעה כמעט במלואה, כנראה מתוך השאיפה למסור את מלוא נתוני העלילה כמסורת קנונית. עם זאת, בסוגת סיפורי התורה לציבור הכללי ראינו השמטה של אלמנטים מיסטיים כמו הנבואה לרבקה ברוב רובן של הגרסאות.

מעבר לשיקולים חינוכיים וערכיים, סברנו כי הדרך שבה מתוחמות יחידות העלילה, משפיעה על רכיבי העלילה שהושמטו. בסקירה שערכנו, מצאנו כי הספרות הכללית מתחמת את יחידות העלילה לפי סיפורים הסובבים סביב דמויות גיבורים, ואילו הסוגות הנסמכות על פרשת השבוע מחלקות את יחידות העלילה המקראית לפי הפרשות. בסיפור שבחרנו כדוגמא, סוגות פרשת השבוע משמיטות פחות רכיבים בסיפור, כיוון שהוא הנושא הכמעט בלעדי בפרשת תולדות.

הרחבות ו'זנב השביט' המדרשי – בנוגע להרחבה של העלילה המקראית המינימליסטית, סוגת סיפורי התורה שנכתבה לציבור הכללי מתפרטת לשתי תתי-סוגות: האחת בסגנון 'ידע עולם' ובה הקפידו המעבדים על היצמדות לעובדות ולתיאורים שבמקרא כקנון תרבותי מקובע, והשנייה נכתבה בסגנון פרוזה ובדמיון רב יותר לספרות ילדים, שם נמצאות הרחבות רבות יותר, מקצתן אף מבוססות על מדרשים, אך הן עדיין מועטות מאוד. בסוגת סיפורי פרשת השבוע החרדית קיימות הרחבות רבות כיוון שהמעבדים רואים את עצם הקנון כמורכב מהמקרא ומהפרשנות המדרשית עליו, בייחוד זו שמובאת בפירוש רש"י לתורה. בשונה מהסוגה של פרשת השבוע לציבור החרדי, בסוגת פרשת השבוע הדתית לא-חרדית ראינו הימנעות משילוב מדרשים כחלק מהסיפור הקנוני. ההרחבות הן מועטות, וככלל ניכר מאמץ להיצמד לפשט הכתובים, תוך סגור פרשני על דמויות המופת – יצחק, רבקה ויעקב. גם כאשר שולבו מדרשים שהם בבחינת נכס צאן ברזל תרבותי, חלה לרוב הפרדה ברורה בין רובד הפשט לרובד המדרשי.

מתחים מוסריים ועיצוב הדמויות – הסיפור מעלה אתגרים מוסריים בכלל, ולקורא בן ימינו בפרט, ומצאנו הבדלים מובהקים בין הסוגות שנדרשו לדיסוננס זה. בסיפורי התורה לילד הפונים לציבור הכללי, ככלל לא ניכרת מגמה לפתור את המתח, וממילא גם לא להציג את הדמויות כדמויות מופת נטולות פגמים. עם זאת, קיימים הבדלים בדרך שבה מטפלים המעבדים בסוגה זו בטקסט בהקשר זה. בעיבודים המכוונים לגיל הרך מצאנו מגמת השמטה גורפת של כל רכיב עלילה המציף קונפליקט בתחום המוסרי. בספרות המיועדת לגיל הקריאה בסגנון "ידע עם" לא נעשה מאמץ לתווך מוסרית את התנהגות הדמויות, והבחירות המוסריות שלהן מוצגות באופן עובדתי. בספרות הנוטה

לסגנון פרוזאי מצאנו לעיתים הידרשות לברור אתי של מעשי הדמויות, אך ניכר שהמגמה המבקשת להצדיק קטגורית את הדמויות ה'טובות' בסיפור אינה עקיבה בסוגה זאת.

בסוגת פרשת השבוע החרדית לעומת זאת, המעבדים כותבים מתוך פריזמה מוסרית דידקטית המדגישה את העולם הערכי הרצוי לקהל היעד. לפיכך, הדמויות בסוגה זו נענות קטגורית לתבניות של 'צדיקים' ו'רשעים' ומעוצבות באופן מובהק ודיכוטומי (כגון "אבינו" או "רשע") כפי שניתן למצוא במדרשים. לעיתים המעבד אף קוטע את הרצף כדי להבהיר לילד את המסר הדידקטי בתוך שיפוט הדמויות. הראינו בסיפור שהובא כדוגמה, כי במקומות שבהם הפשט מציף מתח בין התנהגות הדמות לבין הנורמה המוסרית המתבקשת, המעבדים משלבים מדרשים רבים במטרה להצדיק את מעשי הדמות, או אפילו לבטל את המתח מעיקרו. מצאנו, כי על פי רוב מדובר בגישור על פערים שבין מעשי הדמויות לבין עמדות ערכיות שהתקבעו כאתוס במסורת היהודית, כגון כיבוד הורים והאיסור לשקר. העיבודים על פי רוב אינם מתמודדים עם מתחים מול המוסר העכשווי שלפיו יש ציפייה לאהבה בלתי מותנית ושוויונית של ההורה לילדיו.

גם ספרות פרשת השבוע הדתית לא-חרדית נכתבת מתוך מגמה דידקטית העוסקת בעבר, אך מכוונת לעיצוב ערכיו של הילד ולהזדהות שלו עם הדמויות של האבות והאימהות. אולם, כלי העיבוד של סוגה זו שונים מסוגת פרשת השבוע החרדית. הדמויות אינן מעוצבות באופן דיכוטומי, ויש התמודדות גלויה עם הבעייתיות המוסרית שמציב הטקסט. הפערים הללו אינם מגושרים באמצעות הפתרונות המדרשיים, אלא באמצעות פתרונות פרשניים משל המעבדים עצמם, המתבססים בעיקרם על פשטו של הטקסט המקראי גופו. בשונה מהסגנון המדרשי הישיר והקטגורי שננקט בסוגה החרדית, העיצוב הוא יותר משתמע ו'רך', והתמונה המתקבלת היא של דמויות ועלילה עגולות ומתפתחות יותר. כמו כן, על פי רוב המעבדים מתמודדים גם עם הפערים בין המסופר ובין נורמות המוסר המשפחתי שהתפתחו בעידן המודרני, כגון הערך של אהבה הורית נטולת התניות. פערים אלה מוצפים על פני השטח, ונעשה מאמץ עיבודי לתווך ולמתן אותם.

המאמץ לשמר מחד גיסא נאמנות גבוהה יותר לפשט המקראי ועמידה נוכח המתחים העולים בו, ומאידך גיסא לחבר את הילד לדמויות – מביא לתמונה 'רכה' יותר של הדמויות ולעיצובן באופן פחות קטגורי ויותר אנושי.

המיפוי שעשינו בעבודה זו עשוי לתת בידי החוקרים, כמו גם אנשי החינוך, כלי לזיהוי מודע של אסטרטגיות העיבוד של יצירות שהם נוטלים לידיהם – ולאפשר הן המשך דיוק והרחבת המבט המחקרי הן הפעלת שיקול דעת בשימוש בטקסטים מהסוגות השונות בשדה החינוכי.

מקורות

רשימת היצירות, לפי סוגות, מסודרות על פי שנת הוצאה:

סוגת סיפורי התורה לילדים (לציבור הכללי)

קיפניס, ל' (1976). מן התורה: ספורים לילדים כתובים בידי לוי קיפניס, צורים ה' הכתקופך (מהדורה ראשונה). הוצאת שמואל זימון.

גפני, ש' (1976). סיפורי האבות. הוצאת מ. מזרחי.

אופק, א' (1978). התנ"ך שלי בתמונות (כרך יצחק ורבקה). רביבים.

לבנון, י' (1993). סיפורי התורה לילדים (כרך אבות האומה). הוצאת אריה.

אופק, ע' (1990). סיפורי התורה. ידיעות אחרונות.

מינקוביץ, א' (1991). סיפורי התנ"ך לילדים מבריאת העולם ועד יעקב ובניו במצרים (מהדורה ראשונה). יבנה.

אביבי, ב', מינקוביץ, מ' וניר, נ' (1993). סיפורי התורה לילדים (מהדורה עשירית, לגילאי 5-6). יבנה.³⁰

גלילי, ז' (1995). סיפורי התנ"ך, יעקב ועשו. ספיר.

עומר, ד' (1982). יעקב ועשו (מהדורה ראשונה). מודן.

קוגו, ס' (2001). סיפורי התנ"ך לילדים, 200 סיפורי תנ"ך. עופרים.

סבור, י' (1993). סיפורי התנ"ך לילדים מבריאת העולם עד בית שני (מהדורה ראשונה), קוראים.

סידון, א' (2003). התנ"ך בחרוזים. עם עובד.

קרדה, ר' (2005). מסיפורי המקרא בראש אחר. בת אור.

פורטמן, מ' (2009). על שלושה אבות וארבע אימהות. אוריון.

כהן, א' (2019). האוצרות האבודים (כרך ימי בראשית). ספרי ניב.

ספרות פרשת שבוע - חרדית בעברית

רוזנברג, צ' (1989). עונג שבת: פרשת השבוע לגיל הרך. ספריית שרשרת.

בצרי, מ' (1990). תורה לתשב"ר: פרשות שבוע מעובדות לילדים (כרך ראשון). תלמוד תורה סוכת דוד.

הופקוביץ, י' וקליין, מ' (1990). הפרשה מספרת לי: לגיל הרך. ושיננתם לבניך.

הופקוביץ, י' (1995). פרשת השבוע לילדי ישראל. ושיננתם לבניך.

אוחיון, א' (2017). וזאת התורה, כרך בראשית ב', ספרי חיים.

אוחיון, א' (2002). חומשלי, בראשית: סיפורי התורה לילדים ערוכים ומעובדים בלשון קלה וברורה בליווי איורים

מרהיבים וצבעוניים. דני ספרים.

פוקס, מ' (2011). פרשת השבוע לילדים, ספר בראשית, פרשת תולדות – התאומים. קו לקו.

30 קיימת גם גרסה לגיל הרך שנקראת סיפורי התורה מאת הכותבים: ברוך אביבי, א' מינקוביץ, נחמה ניר, צירה איה שמואלי, הוצאת יבנה, 1991. אך שם דילגו על הסיפור של הברכות, לכן לא ציינו את הגרסה ברשימה לעיל, אם כי במאמר התייחסנו לכך שהסיפור הושמט בה.

ברוד, מ', שיקביץ, ל"י וקוטלובסקי, ש"י (2016). **התורה שלי: מבואר ומאוויר לילדי ישראל** (כרך בראשית). מעיינותיך.

סוגת פרשת שבוע דתי, לא חרדי:

פאלק, א' (1988). **דפתעות לפרשיות השבוע מעובדות ומצוירות לתלמיד הצעיר** (מהדורה ראשונה). בית המלמדים.

קרמר, נ' (2005). **ספר בראשית: סדרת סיפורי תורה**. דני ספרים.

עמרסי, א' (2017). **הפרשה: פרשת השבוע לילדים** (כרך בראשית). ידיעות אחרונות: ספרי חמד.

וייץ, י' (2019). **בדרכה של תורה** (כרך ספר בראשית). מכון הר ברכה.

קינן, א' (2019). **הפרשה בחרוזים וחגי ישראל**. דברי שיר.

שקדי, י' (2020). **קורה בתורה: סיפור הפרשה בחרוזים**. MISC.

מחקרים:

אופק, א' (1983). **תנו להם ספרים: פרקי ספרות לילדים**, ספריית פועלים.

אופק, א' (1988). **ספרות הילדים העברית 1900-1948**, כרך שני, דביר.

אחיטוב, ס' (2012). **גונות מספרות את עצמן: על זהות הגננת בחינוך הממ"ד**, עבודה לשם קבלת תואר דוקטור, אוניברסיטת חיפה.

אמינוף, ע' (2015). **עשוי אבי אדום ורומי: עיון במקורות התלמוד והמדרש של ארץ ישראל בתקופת התנאים והאמוראים**, ראובן מס.

בזק, א (2013). **עד היום הזה: שאלות יסוד בלימוד התנ"ך**, ידיעות אחרונות והוצאת תבונות.

ברוך, מ' (1991). **ילד אז ילד עכשיו: עיון משווה בספרות ילדים**, ספריית פועלים.

ברעם-אשל, ע' (2017). **נח בשבע גרסאות: ספרות הילדים העברית מתבוננת בסיפור המבול, מחקרי ירושלים בספרות עברית כט**, עמ' 185-211.

גרוסמן, י' (2009). **יעקב: סיפורה של משפחה**, ידיעות אחרונות.

גרין-שוקרון, ר' (2007). **סקירה, ספרות ילדים ונוער 127**, עמ' 42-46.

ויסברוד, ר' (2007). **לא על המילה לבדה: סוגיות יסוד בתרגום**, האוניברסיטה הפתוחה.

שביט, ז' (1996). **מעשה ילדות: מבוא למואטיקה של ספרות ילדים**, האוניברסיטה הפתוחה, עם עובד.

חובב, ל' (2001). **יצירות לילדים וזיקתן למקרא, דרך אפרתה ט-י'**, מכללת אפרתה, עמ' 171-221.

טוהר, ו' (2015). **של מי הסיפור הזה? הבניית אתוס לאומי באמצעות סיפור עממי במקראות ללימוד עברית, הד האולפן החדש 103**, עמ' 120-129.

טורי, ג' (1994). **לשאלת תיאור הספרות כרב-מערכת, הספרות 18-19**, דצמבר, עמ' 1-19.

כהן, א' (1988). **תמורות בספרות ילדים**, אח.

כרמי-לניאדו, מ' (1983). **השקפות עולם והשתקפותן בספרות ילדים**, דביר.

מלחי, א' (2016). **מבואות לספרי ילדים לגיל הרך: תופעה ייחודית המשקפת תהליכים חברתיים ותרבותיים בחברה החרדית, בין השורות, 1**, עמ' 137-157.

מלחי, א' (2019). **ספרות הילדים החרדית: חברה אידיאולוגיה וערכים**, ספרא.

מנצורה, ש' (2005). המספר כדרשן: היחס ל'אחר' בלימוד פרשת השבוע בחינוך החרדי בגיל הרך, **דרך אגדה ז-ח**, אפרתה – המכללה האקדמית לחינוך.

שביט, ז' (2000). ספרות ילדים עברית, בתוך: **עולם קטן**, 1, עמ' 11-21.

שנברג, ג' (2016). **העיבוד הספרותי מהו: עיון ביצירת טקסט על פי טקסט**, רסלינג.

Kujamaki, P. (2001). Finnish Comet in German Skies: Translation, Retranslation and Norms, *Target* 13(1), 45-70.

Shkedi, A. & Nisan, M. (2006). Teachers' Cultural Ideology: Patterns of Curriculum and Teaching Culturally Valued Texts, *Teachers College Record*, 108 (4), 687-725.